

Analiza literature građanskog vaspitanja na teritoriji Republike Srbije



Sadržaj

1. Uvod.....	3
1.1 Priručnici za nastavnike i nastavni program građanskog vaspitanja u srednjim školama	3
2. Udžbenici i nastavni program GV u školama u regionu - Uporedna praksa	12
2.1 Hrvatska	12
2.2 Crna Gora	13
2.3 Bosna i Hercegovina.....	15
2.4 Švedska - primer dobre prakse	17
3. Građansko vaspitanje i ljudska prava	18
3.1 Uticaj građanskog vaspitanja na ponašanje i stavove učenika	20
4. Zaključak.....	23

1. Uvod

Građansko vaspitanje uvedeno je, odlukom tadašnjeg Ministarstva prosvete, na osnovu Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, 2001/2002. godine, u prve razrede osnovnih i srednjih škola, kao fakultativan predmet, što je značilo da su učenici mogli da izaberu građansko vaspitanje, veronauku (koja je isto uvedena tada), oba ili nijedan od tih predmeta. Zatim je, 2006/2007 godine, doneta odluka da se ovi predmeti uvedu u sve razrede osnovnih i srednjih škola, kao obavezni izborni predmeti. To je značilo da učenici moraju da se odluče za jedan od ova dva predmeta. Predviđeno je da na početku svake školske godine učenici mogu da promene izbor. Građansko vaspitanje ocenjuje se opisno i za njega je predviđen jedan čas nedeljno. Uticaj nevladinog sektora bio je značajan u procesu uvođenja ovog predmeta, a prvi nastavni program napisan je na osnovu projekata i programa nevladinih organizacija. Nastavu građanskog vaspitanja mogu držati nastavnici koji su prošli treninge za držanje časova GV. Pored toga, Pravilnikom o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika predviđeno je stalno usavršavanje nastavnika, u skladu sa potrebama obrazovanja i vaspitanja. Nastavnici su u obavezi da pohađaju seminare, stručne skupove, predavanja itd, kako bi unapredili svoje kompetencije. Međutim, nije utvrđen minimalni stepen obuka i znanja neophodnih za nastavnike i ne postoje zvanični udžbenici. Sve ovo, zajedno sa činjenicama da je predmet izborni i da se opisno ocenjuje, uz samo jedan čas nedeljno doprinosi da se GV ne shvata ozbiljno od strane učenika.

U okviru prvog dela ove analize biće analizirani priručnici za nastavnike GV, koji se koriste u školama u Srbiji, kao i udžbenici i priručnici koji se koriste u pojedinim zemljama regiona. U skladu sa tim biće primenjena komparativna metoda radi utvrđivanja glavnih razlika i sličnosti u nastavnim programima i sagledavanja potpunije slike kvaliteta nastave GV u različitim zemljama regiona. Korišćenje komparativne analize je značajno jer će se na taj način ispitati i utvrditi u kojoj od navedenih država je nastava GV najbolje uređena i može poslužiti kao primer. U okviru komparativne analize jedan deo posvećen je opisu nastave GV u Švedskoj, kao primeru dobre prakse u Evropi. U drugom delu analize fokus će biti utvrđivanje mere u kojoj su ljudska prava zastupljena u nastavi GV, a pregledom relevantnih akademskih analiza i istraživanja biće ispitano da li je i koliko to imalo uticaja na ponašanje mladih u praksi. Važno je ispitati da li se učenicima dovoljno govori o ovoj temi, da li oni razumeju važnost poštovanja i zaštite ljudskih prava i da li ono što nauče primenjuju u životu, kao i koliko GV utiče na njihove stavove i ponašanja.

1.1 Priručnici za nastavnike i nastavni program građanskog vaspitanja u srednjim školama

Nakon uvođenja GV u škole u Srbiji, napisani su priručnici za nastavnike za sve četiri godine srednje škole. Autori ovih priručnika, koji su doneli potpuno drugačiju metodologiju rada od one koja je tipična za udžbenike srpskih škola, angažovani su iz redova vrsnih psihologa, pedagoga, profesora univerziteta i stručnjaka nevladinog sektora u ovoj temi. Ideja je bila da se novim i modernim pristupom nastavi, koja se izvodi kroz radionice, omogućiti da učenici lakše i kreativnije savladaju društveno značajne teme. Ovakav radioničarski pristup podrazumeva interaktivnu nastavu, učešće učenika, diskusije, prezentacije i korišćenje različitih materijala i nastavnih sredstava. Priručnici su prilično detaljni, pored sadržaja i programa rada sadrže jasna uputstva nastavnicima na koji način bi određeni čas trebalo izvesti kroz

radioničarski pristup. Radionice su zapravo scenariji kojih nastavnici treba da se pridržavaju pri izvođenju nastave. Svaka radionica ima svoj naziv, cilj i zadatke, kao i opis aktivnosti i potrebnih nastavnih materijala. Ovakav drugačiji pristup izvođenju nastave predstavljao je pozitivnu novinu u školskom sistemu Srbije, i u tom smislu može se smatrati napretkom. Međutim, činjenica da je predmet izboran, kao i to da je za njega predviđen samo jedan čas nedeljno ozbiljno ograničava potencijal i uticaj ovog nastavnog predmeta.

Što se tiče plana i programa predmeta GV, on je isti za sve četvorogodišnje srednje škole u Srbiji.¹ U prvoj godini nastava je podeljena na tri dela. Prvi deo, pod nazivom „Ja, mi i drugi”, bavi se stavovima koje učenici imaju i grade prema sebi i drugima, identitetom, pripadnošću, uvažavanjem razlika, stereotipima i predrasudama, tolerancijom i diskriminacijom. Šest časova, koliko je predviđeno za bavljenje ovim izuzetno značajnim temama, svakako ne predstavlja zadovoljavajuću količinu i ne može biti dovoljno da bi učenici zaista mogli dublje da razumeju ove važne i kompleksne društvene pojave. Druge celina, koja nosi naziv „Komunikacija u grupi”, obuhvata teme kao što su samopouzdanje, reagovanje, glasine, neslušanje, aktivno slušanje, neoptužujuće poruke, izražavanje mišljenja i vođenje debate i dijaloga. Glavni cilj ovog dela gradiva je učenje i usvajanje nenasilnog načina komunikacije. Takođe, u ovom delu učenici imaju priliku da se upoznaju sa pravom na slobodno izražavanje mišljenja, što je vrlo važno u kontekstu ljudskih prava, ali opet vreme i predviđeni broj časova nije dovoljan. Nažalost, praksa povećavanja fonda časova za većinu predmeta u narednim školskim godinama, nije primenjena na građansko vaspitanje. Treći deo, „Odnosi u grupi/zajednici”, bavi se saradnjom, rešavanjem sukoba i nasiljem i mirom. U okviru ovih tema učenici se upoznaju sa grupnim radom i važnošću saradnje, a zatim i sa načinima rešavanja sukoba kroz simulaciju konflikta između dve grupe učenika. Važno je napomenuti da učenici o svim ovim i prethodnim temama uče kroz kreativnu i interaktivnu nastavu u okviru radioničarskog pristupa. U ovom poslednjem delu programa za prvu godinu srednje škole, učenici se upoznaju sa temom nasilja, posebno vršnjačkog i nasilja u školama. Nažalost, tokom čitavog školovanja, ovo je jedina prilika kada učenici mogu da čuju o ovoj temi.² Prema rezultatima evaluacije Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, iz 2013. godine, većina nastavnika smatra da su teme u okviru programa zanimljive, primerene uzrastu, sadržajno adekvatne i važne za postizanje ciljeva predmeta. Prosečna ocena za svaku od navedenih stavki iznosila je 3,89 od maksimalnih 4 poena, što znači da su ispitani nastavnici zadovoljni sadržajem i programom za prvu godinu srednjih škola. Ova evaluacija, urađena nakon 12 godina od uvođenja građanskog vaspitanja u škole u Srbiji, predstavljala je reakciju na potrebe revizije i unapređivanja nastavnih programa. Cilj je bio ispitivanje kvaliteta programa za sve razrede osnovnih i srednjih škola i kompetencija nastavnika. Evaluaciju je izvršila Radna grupa za evaluaciju obaveznih izbornih predmeta, koju su činili predstavnici sekcija nastavnika građanskog vaspitanja za osnovne i srednje škole i predstavnici Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja.³ Međutim, iako je cilj ove evaluacije bio poboljšanje kvaliteta nastave građanskog vaspitanja u skladu sa rezultatima, do izmena nije došlo. Nažalost, nastavni program se od uvođenja ovog predmeta u škole, nije menjao do danas.

¹ Dragan Popović, *Ljudska prava u kurikulumu građanskog vaspitanja: okvir, praksa i efekti*, Beograd 2018, str. 6.

² Ibid, str. 7.

³ Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, *Građansko vaspitanje kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi- Evaluacija programa i kometencija nastavnika*, Beograd 2013. godine, str. 6.

Za GV u drugom razredu srednje škole predviđeno je, kao i u prvom, ukupno 35 časova u toku školske godine, što iznosi nedeljno jedan čas. Tema gradiva za ovu godinu su prava i odgovornosti i sastoji se iz pet celina. Prvi deo, pod nazivom „Osnovni pojmovi“, upoznaje učenike sa osnovama potreba i prava, prava i pravila u učionici, prava i zakona, prava i vrednosti, kao i sa međunarodnim dokumentima o zaštiti prava poput Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i Konvencije o pravima deteta. U drugom delu „Vrste prava i odnosi među pravima“, učenici nastavljaju da se bave Konvencijom i Deklaracijom, dublje ih analiziraju i upoređuju. Prema evaluaciji Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, ovaj deo gradiva ocenjen je kao suvoparan. Većina nastavnika ocenila je da se radi sa velikim brojem dokumenata na način koji učenicima nije zanimljiv.⁴ Treći deo nosi naziv „Prava i odgovornosti“, i u okviru ove celine učenici stiču znanja o odnosu između prava i odgovornosti i razvijaju svest o odgovornosti za ostvarivanje svojih i poštovanja tuđih prava. Ovaj deo je, slično kao i ostale celine gradiva u ovoj godini, prema evaluaciji Zavoda, ocenjen vrlo nisko od strane nastavnika. Preovladava mišljenje da sadržaj nije adekvatan u odnosu na temu.⁵ Četvrti deo „Kršenja i zaštita prava“ ima za cilj da probudi kod učenika osetljivost na slučajeve kršenja prava deteta, i da ih nauči šta treba da rade i kome mogu da se obrate ukoliko im prava budu ugrožena. Poslednja celina u okviru gradiva za drugi razred srednje škole „Planiranje i izvođenje akcija u korist prava“, trebalo bi kod učenika da podstiče želju za participacijom u životu škole i zajednice i da omogući primenu u praksi onoga što su kroz ovaj predmet naučili. Učenici dobijaju zadatak da izaberu određen problem mladih, da smisle način na koji bi to moglo da se reši i zatim osmisle plan akcije koji treba da sprovedu izvan učionice i nezavisno od rasporeda časova. Uprkos tome što ovakav način rada deluje zanimljivo, ova celina najlošije je ocenjena od strane nastavnika, koji smatraju da učenicima ovo nije zanimljivo i da sadržaj nije adekvatan u odnosu na temu.

U trećoj godini učenici počinju da se upoznavaju sa konkretnijim građanskim vrednostima. Politička i građanska prava su glavne teme koje se uče, a učenici se podstiču i pripremaju na društvenu angažovanost i političku participaciju. Celina gradiva se odnosi na obrazovanje za demokratiju. Za ove kompleksne društvene pojave i dalje je predviđen jedan čas nedeljno. U priručniku se navodi da se nastavni program za treću godinu razlikuje od prethodnih zbog naglaska na znanjima koje učenici treba da steknu, kao i da se radi o složenom sadržaju koji treba da usvoje, i razumeju njegovu važnost u svakodnevnom životu.⁶ Gradivo je podeljeno u četiri dela. Tema prvog dela su „Demokratija i politika“, a učenici se upoznavaju sa osnovnim pojmovima, stiču znanja o načinima funkcionisanja demokratije i njenim institucijama. Kroz radionice uče o vrstama podele vlasti i načinima njenog ograničavanja. Drugi deo odnosi se na građansko društvo. Učenici se prvo upoznavaju sa pojmom građanin, a zatim stiču osnovna znanja o civilnom i građanskom društvu i njihovom odnosu. Tema ove celine je i odnos države prema civilnom društvu i građanski aktivizam. Upravo ovaj deo gradiva bi trebalo da podstiče participaciju i aktivizam kod učenika. Treći deo, pod nazivom „Građanska i politička prava i pravo na građansku inicijativu“ bavi se, u uvodnom delu, ljudskim pravima i odgovornosti i ulozi građana u njihovom ostvarivanju. Analizira se pravo na građansku inicijativu, kao preduslovu za građansku participaciju u procesu donošenja odluka. Važno je istaći da termin pravo na građansku inicijativu ne

⁴ Ibid, str. 48-49.

⁵ Ibid, str. 48-49.

⁶ Prof. dr Dragan Popadić i dr., *Priručnik za nastavnike GV za 3. razred srednje škole*, Beograd 2004, str. 4.

postoji i ne pominje se nigde u relevantnoj literaturi.⁷ U ovom delu gradiva, učenici se prvi put upoznaju sa radom i ulogom nevladinih organizacija. Poslednja celina odnosi se na planiranje konkretne akcije i u okviru nje učenici treba da primene stečena znanja u praksi, izvođenjem određene konkretne akcije. Učenici dobijaju zadatak da pripreme i prezentuju određenu građansku inicijativu. Prema evaluaciji Zavoda, nastavni program za ovu godinu loše je ocenjen od strane nastavnika, posebno u pogledu zanimljivosti gradiva za učenike i adekvatnosti sadržaja u odnosu na teme. Nastavnici smatraju da su ove teme važne za ostvarivanje ciljeva predmeta, ali dovode u pitanje primerenost ovog sadržaja uzrastu učenika.⁸

U četvrtoj godini, dve glavne teme koje se izučavaju su razumevanje značaja informisanja, kao važnog elementa modernog demokratskog društva i profesionalni razvoj i planiranje buduće karijere. Problematična činjenica je ta da je učenicima trogodišnjih srednjih škola ovo gradivo jednostavno izbačeno, što svakako ne predstavlja zadovoljavajuće rešenje.⁹ Gradivo je podeljeno u tri celine. Prvi deo se bavi pravima i slobodama, učenici se upoznaju sa pravom na slobodan pristup informacijama i socijalno ekonomskim pravima. Uče o osnovnim pravilima i ograničenjima kada je pristup javnim informacijama u pitanju. U drugom delu dublje se analizira ovo pravo na slobodan pristup informacijama, ispituje se uloga medija u informisanju, tumače se medijske poruke i stiču se znanja o načinima medijske manipulacije. Treća celina tiče se planiranja karijere i ulaska u profesionalan svet. Učenici stiču veštine samoprocenjivanja i predstavljanja ličnih karakteristika i sposobnosti značajnih za njihove buduće karijere i uče o osnovama procesa traženja posla. Prema evaluaciji Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, mišljenje nastavnika o programu za četvrtu godinu bolje je u odnosu na program za drugu i treću, sa prosečnom ocenom koja iznosi 3,57. Ispitani nastavnici smatraju da bi u program za ovu godinu trebalo uključiti raznovrsnija nastavna sredstva i da bi ove teme, zbog njihove važnosti, trebalo inkorporirati i u programe trogodišnjih škola. Deo ispitanih nastavnika smatra da bi bilo dobro uvesti nove sadržaje, a predlaže se i profesionalna orijentacija, pošto se radi o poslednjoj godini srednje škole.¹⁰

Prema evaluaciji Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, u delu gde se nalazi sumarna procena kvaliteta programa GV za srednju školu, ističe se da preovlađuje zadovoljstvo nastavnika najvažnijim aspektima programa, ali da postoji potreba i prostor za unapređivanje. Najveći broj zamerki odnosi se na primerenost zahteva nastavnog programa u odnosu na uzrast i mogućnosti učenika.

U okviru pomenute evaluacije, pored nastavnika, o kvalitetu nastave GV, ispitano je 120 učenika iz četiri grada u Srbiji. Većina učenika složila se da je gradivo zanimljivo, da nije teško, da može da se primeni u svakodnevnom životu i da pozitivno utiče na njihove stavove i ponašanja. Ispitani nastavnici i

⁷ Dragan Popović, *Ljudska prava u kurikulumu građanskog vaspitanja: okvir, praksa i efekti*, Beograd 2018, str. 8.

⁸ Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, *Građansko vaspitanje kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi- Evaluacija programa i kompetencija nastavnika*, op.cit., str.50.

⁹ Dragan Popović, *Ljudska prava u kurikulumu građanskog vaspitanja: okvir, praksa i efekti*, op.cit., str. 8.

¹⁰ Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, *Građansko vaspitanje kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi- Evaluacija programa i kompetencija nastavnika*, op.cit, str 51.

učenici slažu se u zaključku da program i radionice treba osvežiti, kako bi se stvorila jasnija i bolja veza sa svakodnevnim životom.

UNICEF i UNESCO su 2002. godine, u saradnji sa Fondacijom za otvoreno društvo, u duhu pružanja podrške tadašnjoj reformi obrazovnog sistema, objavili Evaluaciju i preporuke za prvu godinu građanskog vaspitanja u osnovnim i srednjim školama u Srbiji. Evaluativni proces se sastojao iz terenskih poseta, nacionalne ankete, studija skučaja, intervjuova i analize uvedenog nastavnog programa. Izveštaj o evaluaciji pripremili su stručnjaci Unesca, Unicefa i Fondacije za otvoreno društvo, pod vođstvom britanskog profesora Alana Smita (Unesco). Kao važno, u izveštaju se ističe da je nastavni program nastao na osnovu već postojećih programa nevladinih organizacija, koje su se bavile temom građanskog vaspitanja. Glavni ciljevi ove evaluacije su:

- procenjivanje sadržaja kurikuluma građanskog vaspitanja
- procenjivanje obuke koju su imali nastavnici
- procenjivanje nastavnih metoda i korišćenih materijala
- utvrđivanje percepcije nastavnika, učenika, roditelja i direktora škola o građanskom vaspitanju
- utvrđivanje uticaja nastave građanskog vaspitanja¹¹

Pored navedenog, namena evaluacije bila je izrađivanje preporuka za tadašnje Ministarstvo obrazovanja i sporta, čiji je cilj bio da odgovori na pitanja kao što su: kako unaprediti nastavu GV u budućnosti, da li GV treba da bude obavezan ili izboran predmet, da li treba da bude zaseban ili integrisan u druge, da li su priručnici i program na zadovoljavajućem nivou ili im je potrebna revizija itd.

U uvodnom delu evaluacije analiziran je priručnik za nastavnike GV za srednju školu. Zaključak je da je nivo detaljnosti radionica odličan, ali da će nastavnicima koji se prvi put susreću sa programom biti potrebno dosta vremena za pripremu časova. Što se tiče prvog dela programa, u kom se uči o toleranciji, stereotipima, predrasudama itd, zaključak je da je samo jedan čas izuzetno kratko vreme za bavljenje ovako kompleksnim i izazovnim društvenim problemima. U nastavku, evaluacija se bavi celinom koja govori o konfliktima i mirnom rešavanju sukoba. Zaključak je da su opisani načini rešavanja konflikata idealizovani i da bi trebalo da su više u skladu sa realnošću i svakodnevnim životnim situacijama učenika. Generalni zaključak za prvi deo gradiva, pod nazivom „Ja, mi i drugi”, je da je potrebno uravnotežavanje lekcija, pošto se samo mali deo gradiva odnosi konkretno na probleme indetiteta i socijalnih odnosa.¹²

Što se tiče dela gradiva koji se odnosi na prava i odgovornosti, u okviru koga se učenici upoznaju sa Konvencijom o pravim deteta i Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima, zaključak je da je predviđeno vreme za ove teme nedovoljno u odnosu na njihovu kompleksnost i značaj, kao i uzrast učenika.¹³

¹¹ Alan Smith, Susan Fountain, and Hugh McLean, *Civic Education in Primary and Secondary Schools in the Republic of Serbia*, Belgrade 2002, p. 12.

¹² Ibid, p. 41.

¹³ Ibid, p. 42.

Poslednji deo gradiva, koji se bavi planiranjem i izvođenjem akcija u korist nekog prava, pozitivno je ocenjen u izveštaju o evaluaciji. Navodi se da je u skladu sa modernim trendovima koji se primenjuju u okviru nastave GV, koji podstiču razvijanje praktičnih veština kod učenika. Preporuka nastavnicima je da dozvole učenicima da sami izaberu temu akcije, odnosno problem koji bi trebalo rešiti, i da bi bilo dobro da on bude što realniji. Trebalo bi istaći da prema programu i planu rada i jeste predviđeno da učenici samostalno izaberu i isplaniraju akciju.¹⁴

Važan i značajan deo evaluacije predstavlja upoređivanje gradiva GV srednjih škola u Srbiji sa međunarodnim normama i standardima, u kome se navodi da je kurikulum na mnogo načina u skladu sa njima. Glavna zapažanja su:

- različitost, ljudska prava, i demokratija su glavne teme
- tema o ljudskim pravima je vrlo zastupljena, čak se i prevazilaze međunarodne norme posvećivanjem dela gradiva analizi Konvencije o pravima deteta
- 45 minuta predviđenih za trajanje časa jeste u skladu sa međunarodnim standardima ali se pokazalo kao nedovoljno vreme za postizanje ciljeva predmeta

Oblasti u kojima se nastavni program razlikuje od međunarodnih normi su :

- u ciljevima predmeta nije dovoljno pažnje posvećeno razumevanju razlika u odnosu na ljude koji pripadaju različitim etničkim, nacionalnim i religioznim grupama. Mali broj radionica u okviru nastave bavi se ovim problemom.
- nije dovoljno zastupljeno specifično građansko znanje (učenje o institucijama, političkim procesima itd.)
- ne spominje se dovoljno ekonomska dimenzija građanskog života, funkcionisanje zakona, i uloga medija u demokratskim društvima.
- neobično je i nije u skladu sa međunarodnim standardima da GV bude izborni predmet. Preporuka je da bi trebalo da bude obavezan¹⁵

Treba napomenuti da je ovo evaluacija samo prve godine GV za srednje škole, i treba imati u vidu da se određene teme, za koje se zamera da nisu dovoljno zastupljene u gradivu, obrađuju u kasnijim razredima.

Što se tiče tema koje su zastupljene u gradivu, prema evaluaciji, većina ispitanih nastavnika smatra da su najvažnije teme one koje se tiču uviđanja i prihvatanje razlika, što je pozitivno i značajno u kontekstu ljudskih prava i razmišljanja nastavnika o toj temi.

Na kraju, glavne preporuke ove evaluacije su:

- rešiti problem izbornosti predmeta (učiniti ga obaveznim) i percepcije GV kao alternative veronauci

¹⁴ Ibid, p. 42-43.

¹⁵ Ibid, p. 43-44.

- raditi na unapređivanju kvaliteta kurikuluma (više sadržaja koji se bavi demokratskim i političkim procesima, ulozi medija...)
- veća informisanost učenika i roditelja o GV
- obezbediti mogućnost participacije u nastavi GV svim učenicima, posebno pripadnicima manjinskih grupa (sve materijale prevesti na jezike manjina)
- unaprediti kvalitet treninga nastavnika GV
- osmisliti efektivne mehanizme za procenjivanje uticaja nastave GV¹⁶

Građanske inicijative su 2009. godine organizovale istraživanje, u cilju unapređivanja nastave GV, na osnovu koga je urađena evaluativna studija čiji su autori profesorka Fakulteta političkih nauka u Beogradu Tamara Džamonja Ignjatović, docent na Filozofskom fakultetu dr. Aleksandar Baucel i Radmila Radić Dudić iz Građanskih inicijativa. U okviru istraživanja ispitivani su učenici i nastavnici osnovnih i srednjih škola u Srbiji, a glavni cilj bio je izrađivanje preporuka za unapređenje kvaliteta nastavnog plana i programa GV. Utvrđen je stepen političke kulture i znanja koji su učenici stekli, a ispitani su i njihovi stavovi koje su formirali prema ovom predmetu. Rezultati provere znanja ukazali su na to da učenici bolje vladaju pojmovima koji su vezani za njihova interesovanja i iskustva, dok im je znanje o društveno političkim temama znatno slabije. Sto se tiče učeničkih stavova prema sadržaju predmeta, na osnovu rezultata evaluacije, većina učenika zadovoljna je znanjima i veštinama koje su stekli u vezi sa ljudskim pravima i obavezama i saradnjom sa drugim ljudima. Manje zadovoljavajuća je činjenica da se manje od trećine ispitanih učenika složilo da im je nastava GV pomogla da razumeju značaj ličnog angažovanje u procesu društvenih promena.¹⁷

Većina učenika pozitivno je ocenila pristup i metode nastavnika GV i izrazila zadovoljstvo zbog mogućnosti slobodnog izražavanja sopstvenog mišljenja i uvažavanja njihovih stavova. Takođe, veliki deo učenika izjavio je da im se posebno dopada povezivanje nastavnih tema sa svakodnevnim životom, ističući taj aspekt nastave kao vrlo koristan. Rezultati evaluacije pokazali su da se nastavnici, uprkos tome što je predviđeno da se u nastavi koriste radioničarski pristup i interaktivne metode, kao što su debate i diskusije, često opredeljuju za klasičan predavački metod koji učenicima manje drži pažnju. Ovo ukazuje na to da se potencijal nastave GV ne iskorišćava u punoj meri, a za to nastavnici uglavnom krive neodgovarajuće uslove rada. Što se tiče atmosfere na časovima, pozitivan je rezultat evaluacije, prema kome je većina ispitanih učenika izjavila da na časovima GV najčešće vlada pozitivna, radna i saradnička atmosfera.¹⁸

U okviru ovog istraživanja ispitivan je stepen uključenosti učenika u životu škole i lokalne zajednice, kao i njihove želje i namere za sličnim akcijama i participacijom u budućnosti. Nažalost, rezultati su pokazali da je učešće učenika na niskom nivou i samo mali broj je izrazio spremnost na uključivanje u društveni život u budućnosti. Ovi rezultati su prilično poražavajući, s obzirom na to da je

¹⁶ Ibid, str. 94-101.

¹⁷ Tamara Džamonja Ignjatović, Aleksandar Baucel i Radmila Radić Dudić, *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji*, evaluativna studija, Beograd 2009.

¹⁸ Ibid

podsticanje mladih na participaciju i društveni angažman jedan od glavnih ciljeva nastave GV. Zabrinjavajući su i rezultati koji ukazuju na visok stepen distance prema pripadnicima drugih naroda i nizak stepen poverenja u državne institucije. Na osnovu rezultata ovog istraživanja, u okviru evaluacije formulisane su preporuke za poboljšanje i unapređenje kvaliteta nastave GV. Glavne preporuke su :

- promovisanje predmeta GV u javnosti (ne predstavljati ga kao konkurenciju verskoj nastavi)
- ukidanje izbornog statusa predmeta
- povećanje obima interaktivnih metoda rada
- obezbeđivanje dodatnog usavršavanja za nastavnike
- izmena nastavnog programa obogaćivanjem savremenim temama i društvenim pojavama
- redefinisane skale za opisno ocenjivanje¹⁹

Preporuke ove evaluacije, evaluacije UNESCA i UNICEFA, kao i evaluacije Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja iz 2013. godine, koju je Ministarstvo prosvete naručilo, nikada nisu uvedene. Priručnici i plan i program GV ostali su neizmenjeni od uvođenja ovog predmeta. Uprkos tome što je nastava dobro zamišljena, uz priručnike sa radionicama, koje podstiču kreativnost i visok stepen učešća učenika, mali fond časova doprinosi tome da se program često površno prelazi, čime se gubi suština. Takođe, iako nastavni program za srednju školu u celini nije loš, postoje mnoge stvari koje bi mogle da se izmene, dopune i poboljšaju. Na primer, u drugom razredu, deo koji se bavi ljudskim pravima, previše je suvoparan, nedovoljno zanimljiv učenicima i previše pažnje posvećeno je izučavanju dokumenata, umesto da fokus bude na konkretnim primerima i diskusijama o ljudskim pravima, njihovom kršenju i zaštiti. Mnoge teme koje su danas važne i aktuelne, poput prava i diskriminacije LGBT populacije, seksualnog zlostavljanja, sajber bulinga itd, uopšte nisu zastupljene u gradivu.²⁰ U današnjem vremenu informisanje je izuzetno važno, a mediji i društvene mreže za većinu ljudi predstavljaju glavne izvore obaveštavanja. U skladu sa tim, nastavni program bi trebalo da obezbedi učenicima savladavanje osnova medijske i elektronske pismenosti, kao i da ih upozna sa načinima medijske manipulacije čime bi se podsticali na kritičko razmišljanje, međutim ni ove teme nisu zastupljene u programu. Sve ovo ukazuje na neophodnost reforme nastavnog programa GV, koji mora da bude u toku sa promenama koje se odvijaju u našem društvu. Preduslov za kvalitetnu reformu je sprovođenje novih evaluacija od strane relevantnih institucija, kako bi javnost, nastavnici, učenici, roditelji i svi ostali akteri znali dokle se stiglo sa ostvarivanjem ciljeva ovog predmeta, koliki je njegov uticaj na učenike, njihovo ponašanje i stavove i šta još u planu i programu treba izmeniti i unaprediti.

Početakom jula 2018. godine, tokom istraživanja i pisanja ove analize, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja objavilo je nov Program nastave i učenja za prvi razred gimnazije, a u narednom periodu očekuje se donošenje novog plana i programa i za ostale razrede. Ova novina, kojom je obuhvaćeno i GV, predstavlja značajan korak napred za celokupnu nastavu i školski sistem u Srbiji i rezultat je dugogodišnjeg pritiska javnosti za reformom obrazovnog sistema. Ovo znači da podatak koji se više puta ponavlja i spominje u ovoj analizi, a odnosi se na to da plan i program GV nije menjan od uvođenja tog predmeta u škole 2001/2002. godine, više nije aktuelan. U skladu sa ovom promenom biće

¹⁹ Ibid

²⁰ Dragan Popović, *Ljudska prava u kurikulumu građanskog vaspitanja: okvir, praksa i efekti*, op.cit., str. 9.

ukratko opisan i analiziran nov plan i program GV kako bi se utvrdile razlike i poboljšanja u odnosu na stari program.

Prva razlika je neznatno povećan broja časova, pa je sada novim programom predviđeno 37 umesto 35 časova godišnje. Nastavni program je u potpunosti izmenjen i sada obuhvata dve tematske celine pod nazivom bezbednost mladih i globalizacija. Pregledom sadržaja može se zaključiti da je nov program dosta savremeniji, pa se tako učenici sada upoznaju sa temama bezbednosnih pretnji i izazova za mlade, načinima zaštite od nebezbednih situacija, školom i porodicom kao bezbednim ili nebezbednim mestom za mlade itd. Značajno je napomenuti da se u okviru ove celine o bezbednosti izučavaju teme društvenih mreža i uticaja medija, koje su vrlo korisne i važne za učenike u njihovom svakodnevnom životu, posebno kada se ima u vidu činjenica da mladi danas veliki deo vremena provode na internetu. Što se tiče celine o globalizaciji, u okviru nje učenici se upoznaju sa procesom globalizacije, njegovim nedostacima i prednostima, načinima na koje male države kao što je Srbija mogu da sačuvaju svoj identitet u globalnom društvu, problemima koncentracije novca i moći kod malog broja ljudi, ulogom medija u procesu globalizacije, potrošačkim društvom, ulogom međunarodnih organizacija u procesu globalizacije i argumentima antiglobalističkog pokreta. Dakle jasno je da je nov program prilagođen aktuelnim društvenim temama i problemima, što je bio jedan od glavnih zahteva. To svakako ne znači da su sve važne stvari sada pokrivena, te se i dalje ne spominju teme poput sajber bulijinga, seksualnog zlostavljanja, LGBT prava itd, iako nije isključena mogućnost da će biti obrađene u narednim razredima. U delu koji se bavi upustvima za ostvarivanje programa navodi se da program doprinosi razvijanju kompetencija za celoživotno učenje, odgovornog učešća u demokratskom društvu, komunikacije, rada sa informacijama i podacima, sposobnosti rešavanja problema, saradnje i digitalnih kompetencija. Predviđeno je da se ciljevi nastave ostvaruju kroz istraživački i projektni rad učenika, što je slično radioničarskom pristupu koji se primenjivao u prethodnom programu. Takođe se navodi da bi oslonci za rad trebalo da budu ključna pitanja obrazovanja za demokratiju, odnosno ljudska prava, pravo i pravednost, odgovornost i građanska inicijativa. Ističe se i da u ovom novom programu pitanja komunikacije, saradnje i rešavanja konflikata ne predstavljaju posebne tematske celine kao ranije, ali da bi nastavnik trebalo sve vreme da vodi učenike kroz ove teme i povezuje ih sa gradivom. Takođe, slično kao i u prethodnom nastavnom programu, predviđeno je korišćenje interaktivnih nastavnih metoda poput rada u grupi, anketiranja, intervjuisanja, debata i slično. U okviru ovih upustava dati su i konkretni primeri tema koje bi nastavnici mogli da obrađuju na časovima, poput stradanja mladih u saobraćaju, trafikingu itd. Važno je napomenuti da neke značajne teme poput održivog razvoja i odnosa u društvu učenici sada mogu da izučavaju o okviru novih izbornih predmeta kao što su Obrazovanje za održivi razvoj i Pojedinac, grupa, društvo, koji su ovom reformom uvedeni.

Uprkos tome što donošenje novog plana i programa, koji je osavremenjen i bolje prilagođen društvenim pojavama i učeničkim potrebama, predstavlja pozitivan iskorak, i dalje je prisutan problem izbornog statusa predmeta i malog fonda časova. Ova promena je svakako pohvalna i važna, međutim neophodno je uvesti GV kao obavezan predmet, povećati fond časova i u skladu sa postojećim evaluacijama i istraživanjima, izmeniti nastavni program za ostale razrede gimnazija, kao i za stručne srednje škole. Sve dok ovo ne bude urađeno reforma obrazovanja u Srbiji se ne može smatrati uspešnom.

2. Udžbenici i nastavni program GV u školama u regionu - Uporedna praksa

2.1 Hrvatska

U Hrvatskoj građansko obrazovanje prošlo je kroz dug proces, od 1999. godine, kada su se teme o ljudskim pravima i demokratskom građanstvu provlačile kroz druge predmete i u okviru vannastavnih aktivnosti, sve do 2012. godine, kada je počelo njegovo uvođenje. Predmet pod nazivom građanski odgoj i obrazovanje, uveden je kao eksperimentalni model u dvanaest osnovnih i srednjih škola 2012/2013 godine. Tome je prethodilo usvajanje „Nacionalnog okvirnog kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje” (NOK) 2010. godine. Ovaj dokument, izrađen u skladu sa EU preporukama za ključne kompetencije za celoživotno učenje, predviđa da se rezultati učenja postižu kroz različite oblasti, uključujući i građansko obrazovanje, koje se uvodi kao obavezna kroskurikularna oblast, što znači da se uči u okviru drugih predmeta (npr. u okviru nastavnog predmeta povijest uči se uočavanje uzročno-posledičnih veza, u okviru nastavnog predmeta priroda uči se o praktičnom radu...). Tačnije, od 1-6 razreda osnovne škole i od 3-4 razredu srednje škole teme građanskog obrazovanja su kroskurikularne, dok je uveden kao obavezan i poseban predmet „pod nazivom građanski odgoj i obrazovanje za 7 i 8 razred osnovne i 1 i 2 razred srednje škole.”²¹ Ovakav način izvođenja nastave GV deluje kao bolje rešenje u odnosu na sistem koji se primenjuje u Srbiji, jer je obavezan za sve učenike i nije predviđeno da se bira između tog i nekog drugog predmeta, kao što je to slučaj u Srbiji, gde učenici biraju između GV i veronauke.

Principi NOK-a su poslužili kao osnova za razvoj prvog Hrvatskog Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja tokom 2011. godine. Kao i u Srbiji, za predmet građanskog odgoja i obrazovanja predviđen je jedan čas nedeljno od ukupno 35 časova godišnje. Ciljevi predmeta za 1 i 2 razred srednjih škola, prema kurikulumu, su razvijanje građanskih znanja, veština i stavova, osposobljavanje učenika za razumevanje evropske i međunarodne dimenzije aktivnog i odgovornog građanstva, sticanje znanja o evropskim i međunarodnim standardima i mehanizimima zaštite ljudskih prava i o ulozi Hrvatske i hrvatskih građana u unapređenju tih mehanizama, razvijanje otvorenosti ka kulturnoj različitosti Evrope i sveta itd.²² U odnosu na spisak ciljeva u priručnicima za nastavnike u Srbiji, ciljevi navedeni u kurikulumu građanskog odgoja i obrazovanja su opširniji i detaljniji, čini se i malo preambiciozni u odnosu na predviđeni fond časova. Slično kao i u Srbiji, predviđeno je da se u nastavi koriste participativne metode, saradnja, diskusije, simulacije, igre uloga itd. Ono po čemu se Hrvatska ističe, kada su u pitanju inovativne nastavne metode, jesu korišćenje metoda simulacija suđenja i simulacije hrvatskog parlamenta, u okviru kojih učenici debatuju o određenim temama.

Ne postoje zvanični udžbenici građanskog odgoja i obrazovanja, već priručnici, brošure, vodiči i drugi materijali koje su pisali Hrvatski stručnjaci u ovoj oblasti, i koji su izdavani u saradnji sa nevladinim

²¹ Grupa autora, *Obrazovanje za demokratsko građanstvo i ljudska prava: iskustva iz Hrvatske, Mađarske, Crne Gore i Ruminuje*, 2013, str. 5-6.

²² Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske, *Kurikulum građanskog odgoja i obrazovanja*, avgust 2012, str. 30-31.

organizacijama, evropskom unijom ili vladom Hrvatske. Priručnik za nastavnike koji će ovde biti analiziran, pod nazivom „Znam, razmišlja, sudjelujem”, izdat je 2014. godine, od strane Centra za mirovne studije u Zagrebu, u saradnji sa EU i Uredom za udruge Vlade R. Hrvatske. Priručnik je napisan na osnovu kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja i prati njegov sadržaj. Sastoji se iz tri celine- Što, Kako i S kim. Prvi deo bavi se političkim elementom građanskog obrazovanja, odnosno demokratijom, aktivnim građanstvom, participacijom, izbornim sistemom i načinom glasanja. U priručnicima za srednje škole u Srbiji, kao što smo videli, o tim temama uči se nešto kasnije, u 3 razedu. U okviru prve celine zatim sledi deo koji se bavi vrednostima i zaštitom ljudskih prava i rodnom ravnopravnošću, u cilju razvijanja svesti kod učenika o ovim temama. Na kraju prve celine priručnik se bavi ekologijom i ekonomijom. Učenici se upoznavaju sa održivim razvojem i ističe se važnost očuvanja okoline. Druga celina, koja sadrži radionice i primere vežbi participativne metode nastave, bavi se modelima i principima saradničkog učenja. Treći deo je više praktičan, podstiče učenike na inicijativu, planiraju se aktivnosti, a cilj je da se građansko obrazovanje i teme u okviru tog predmeta povežu sa drugim predmetima kroz radionice i projekte. Na primer, kako preračunati glasove birača na izborima u broj mandata, kroz tu vežbu tema građanskog obrazovanja spaja se sa matematikom.²³ Ovo predstavlja kreativno i korisno korišćenje potencijala nastave građanskog obrazovanja. Slično kao i u priručnicima za nastavnike u Srbiji, gradivo se završava praktičnim vežbama i planiranjem građanskih aktivnosti.

Zaključak je da je gradivo slično, s tim da se priručnici za nastavnike u Srbiji opširnije bave određenim društvenim pojavama i problemima, dok su te teme u analiziranom priručniku za nastavnike u Hrvatskoj sažetije obrađene, a veći proctor se daje praktičnim veštinama i znanjima. Način na koji je nastava građanskog vaspitanja koncipirana u Hrvatskoj predstavlja bolje rešenje od onog u Srbiji, jer se učenici u svim razredima upoznaju sa građanskim obrazovanjem, u okviru zasebnog predmeta građanski odgoj i obrazovanje, i kroz druge nastavne predmete koji sadrže teme iz tog područja. Srbija bi na ovaj model mogla da se ugleda, ili ukoliko je komplikovano da se program drugih predmeta izmeni ubacivanjem novih sadržaja i tema građanskog obrazovanja, onda bi trebalo već postojeći predmet GV u školama u Srbiji učiniti obaveznim za sve učenike.

2.2 Crna Gora

Ministarstvo prosvjete i nauke, u cilju implementiranja principa savremene demokratije u obrazovni sistem Crne Gore, izdalo je 2001. godine, u saradnji sa Institutom za otvoreno društvo u Crnoj Gori, Knjigu promjena, kojom je predviđena reforma obrazovanja uvođenjem evropskih standarda, a kao jedan od najvažnijih principa navodi se davanje jednakih prava na obrazovanje svima. Promenama u obrazovnom sistemu Crne Gore postavljen je cilj da se u okviru novih predmeta građansko vaspitanje i građansko obrazovanje mladi osposobe za aktivan građanski život u modernom demokratskom društvu. U duhu ovih reforma, 2006. godine u osnovne škole uvedeno je građansko vaspitanje kao obavezan predmet za 6 i 7 razred, dok je u gimnazije uvedeno građansko obrazovanje kao obavezni izborni predmet za sva četiri razreda. Pored ovoga, program sociologije za srednje stručne škole izmenjen je

²³ Ibid, str. 33-35.

uvođenjem osnovnih tema i principa građanskog obrazovanja, čime je ova tematika uvedena za sve srednjoškolce.²⁴

Pre zvaničnog uvođenja građanskog obrazovanja u srednje škole, učenici u Crnoj Gori imali su priliku upoznavanja sa nekim pojmovima i osnovama ovog obrazovnog područja kroz nastavu predmeta ustav i prava građanina. Za predmet građansko obrazovanje predviđen je, kao u školama u Srbiji, jedan čas nedeljno tokom 1 i 2 razreda, što iznosi ukupno 35 časova godišnje. Međutim za 3 i 4 razred broj se povećava na dva časa nedeljno, i time ukupan fond za ta dva razreda iznosi 70 časova godišnje, što znači duplo više vremena od onog koje je predviđeno za ovaj predmet u srednjim školama u Srbiji u istim razredima.²⁵

Ohrabrujuća i pozitivna činjenica je da oko 50% učenika izabere nastavni predmet građansko obrazovanje. U nastavi se primenjuje i kroskurikularni princip insistiranjem na povezivanju sa drugim izbornim predmetima kao što su Evropska unija, Zdravi stilovi života i Evropske integracije.

Prema kurikulumu za građansko obrazovanje za gimnazije, iz 2009. godine, ciljevi predmeta su omogućavanje mladima da razviju sposobnosti i veštine potrebne za građansko delovanje u demokratskom društvu, izgrađivanje svesti o pravima i odgovornostima, vrednosnim normama, etičkim i moralnim pitanjima društvene zajednice i razvijanje kritičkog mišljenja. U prvoj godini gimnazije, program sadrži obavezne teme koje obuhvataju 24 časa, izborne teme u školi i izborne teme u lokalnoj zajednici, koje obuhvataju 10 časova. Obavezne teme se sastoje iz četiri celine, to su život u zajednici, uloga u demokratskom društvu, porodica i autoriteti i uzori u životu mladih. Kroz ove oblasti učenici treba da razumeju različitost društvenih indetiteta i pravo na izbor sopstvenog, da upoznaju različitost društvenih grupa, da upoznaju osnove demokratije i političkih prava, da razumeju pojam porodice i njene uloge u društvu, i na kraju da se upoznaju sa različitim izvorima moći i autoriteta, kao i sa važnosti izbora uzora. Gradivo druge godine podeljeno je u pet celina: lokalna zajednica, škola, ljudska prava, autoritet i ekologija. Kroz ove nastavne teme učenici treba da se upoznaju sa pojmom lokalne zajednice, da razumeju povezanost pojedinca sa njom, da razumeju ulogu obrazovanja i škole, kao i da se upoznaju sa pravom na obrazovanje, da steknu znanja o ljudskim pravima i slobodama, da se upoznaju i analiziraju Konvenciju o pravima deteta, da se upoznaju sa izvorima društvene moći, i da razumeju ulogu autoriteta u zajednici i sopstvenom životu. Na kraju ove celine, treba da uvide i razumeju značaj ekologije i da razviju ekološku svest. Teme u trećem razredu su brojnije i opširnije, što je u skladu sa povećanim brojem časova. Za treći razred predviđeno je savladavanje tema koje su podeljene u devet celina, a to su država, demokratija, politički sistem Crne Gore, javne službe, civilno društvo, kolektivni identitet, tradicija, religija, multikulturalnost i zdravi stilovi života. Učenici se upoznaju sa pojmom i elementima države, pojmom vlasti i pravne države, treba da razumeju uslove za postojanje demokratije i načine njenog funkcionisanja, da se upoznaju sa istorijskim razvojem crnogorske države i njenim političkim sistemom i ustavom. Učenici se upoznaju i sa ulogom birokratije, sa lokalnom samoupravom, zatim sa ulogom i funkcijom civilnog društva, pojmovima nacionalnog indetiteta, pravima manjina i etničkih

²⁴ Grupa autora, *Obrazovanje za demokratsko građanstvo i ljudska prava: iskustva iz Hrvatske, Mađarske, Crne Gore i Rumunije*, 2013, str. 16.

²⁵ Zorica Kotri i dr, *Strategija građanskog vaspitanja i Građanskog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori 2007-2010*, Podgorica 2007, str. 18-19.

grupa, pojmom kulture, tradicije, osnovama religije i multikulturalnog života. Na kraju treba da se upoznaju sa različitim stilovima života mladih, da steknu znanja o fizičkom i psihičkom razvoju, kao i znanja o temama polne zrelosti i zrelosti za roditeljstvo. Program za četvrti razred takođe je opširniji, i sadrži deset celina. To su informisanje i masovni mediji, svet kao globalno selo, međunarodna i regionalna povezanost, ujedinjena Evropa, tržište i demokratija, zanimanje i profesija, siromaštvo, društvena pokretljivost, održivi razvoj i ljudska prava. U okviru ovih tema učenici treba da steknu znanja o društvenoj ulozi medija, globalizaciji i međuzavisnosti, pojmu međunarodne politike i najznačajnijim međunarodnim organizacijama, položajem Crne Gore u procesu međunarodnih integracija, osnovnim vrednostima i institucijama EU. Učenici se upoznaju sa osnovama ekonomske slobode, pojmom tržišta, pravom i slobodom rada, pojmom siromaštva, uzrocima društvene pokretljivosti, strategijom održivog razvoja Crne Gore, i stiču dublja znanja o ljudskim pravima u kontekstu evropskih standarda.²⁶

Teme obuhvaćene ovim nastavnim programom slične su temama programa građanskog vaspitanja u Srbiji za prva dva razreda, dok su teme za 3 i 4 razred gimnazija u Crnoj Gori dosta opširnije, što je logično s obzirom na to da su predviđena dva časa nedeljno, za razliku od škola u Srbiji, gde se fond časova ne povećava, već se izvodi jedan čas nedeljno tokom sve četiri godine. Neke od teme s kojima se učenici u Crnoj Gori upoznaju, a kojih nema u nastavi građanskog vaspitanja u Srbiji su siromaštvo, psihički i fizički razvoj, održivi razvoj itd. Program je obuhvatio važne teme poput polne zrelosti, alkoholizma, narkomanije i kockanja, koje se takođe ne pominju u nastavnim programima građanskog vaspitanja u Srbiji. Tome da je ovaj program bogatiji i savremeniji od onog u srpskim srednjim školama doprinosi činjenica da je on napisan i izdat kasnije, 2009. godine, dok su nastavni programi u Srbiji pisani 2002-2005. godine. Razlika u odnosu na obrazovni sistem u Srbiji je i taj što je ocenjivanje brojčano a ne opisno. Takav sistem je poželjniji jer doprinosi da učenici predmet shvate ozbiljnije, što bi ih i više motivisalo u radu. Cilj i za Srbiju i Crnu Goru bi trebalo da bude uvođenje građanskog vaspitanja kao obaveznog predmeta. Crna Gora je u pogledu fonda časova i brojčanog ocenjivanja predmet građanskog obrazovanja podigla na viši nivo u odnosu na građansko vaspitanje u Srbiji.

2.3 Bosna i Hercegovina

Nastavni predmet Demokratija i ljudska prava je 2001. godine uveden kao redovan i obavezan predmet u većinu srednjih škola u BiH. Nije uveden u kantonima gde škole rade prema nastavnim planu i programu na hrvatskom jeziku, gde su teme građanskog obrazovanja zastupljene u okviru drugih predmeta. Pored toga, sprovodi se i praktična nastava u osnovnim i srednjim školama u okviru projekta „Ja građanin“, koji se sprovodi od strane Obrazovnog centra za demokratiju i ljudska prava Civitas. Učenici imaju priliku da stečena znanja primene u praksi rešavanjem određenih problema u svojoj zajednici u cilju zaštite ljudskih prava. U okviru ovog projekta izrađen je i priručnik za nastavnike. Radna grupa Civitasa, koju su činili univerzitetski profesori, psiholozi i nastavnici građanskog vaspitanja, 2013. godine izradili su „Okvirni kurikulum za definiranje integrisanog, interdisciplinarnog i proceduralnog

²⁶ Zoran Lalović i Miomir Dragičević, *Predmetni program građansko obrazovanje, obavezni izborni predmet za opštu gimnaziju*, Podgorica 2009.

planiranja metoda i sadržaja učenja orijentiranog na ishode sa ciljem osposobljavanja učenika za kompetentno djelovanje u demokratskom društvu“. Nakon toga je, 2015. godine, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH je, u saradnji sa nadležnim ministarstvom, izradila „Zajedničku jezgru nastavnih planova i programa za građansko obrazovanje definisanu na ishodima učenja“ (ZJNPP), na osnovu Okvirnog kurikulumu Civitasa. Taj dokument sadrži plan, program i ciljeve građanskog obrazovanja za škole u BiH.²⁷

U okviru ZJNPP-a utvrđene su oblasti i komponente za svaku oblast, za svaku komponentu utvrđeni su ishodi učenja i za svaki ishod učenja utvrđeni su pokazatelji, koji su u skladu sa uzrastom učenika. Ovaj dokument predstavlja okvir za rad nastavnika građanskog vaspitanja u cilju osposobljavanja učenika za vođenje aktivnog i odgovornog građanskog života i sadrži kompetencije za celoživotno učenje. Princip dokumenta je sledeći: navodi se oblast, njene glavne komponente i ishodi učenja u skladu sa uzrastom učenika. Prva oblast pod nazivom „Pojedinač, društvo, građanin“, njene komponente su sloboda, pravo i odgovornost pojedinca i građanina, a ishodi učenja su različiti u zavisnosti od uzrasta. Prikazom u tabeli navodi se šta bi trebalo da znaju i razumeju učenici nižih razreda vezano za tu oblast, a šta bi trebalo da znaju stariji učenici. Kako se uzrast povećava, predviđeni ishodi učenja su kompleksniji, pa se tako npr. od učenika 3 razreda osnovne škole očekuje da zna da opiše prava i odgovornosti koje svaki učenik ima u školi, dok se od učenika u 4 razredu srednje škole očekuje kritička analiza konkretnih primera shvatanja prava, slobode, odgovornosti itd. Dakle, učenici u svim razredima uče i prelaze iste oblasti, a kompleksnost gradiva i znanja koje učenici treba da steknu se povećava kroz razrede. Tema druge oblasti je uređenje demokratskog društva; komponente su vrednosti i načela demokratije, njene institucije, vlast i javne politike. Ishodi učenja su drugačiji, učenici mlađih razreda treba da razumeju pojmove demokratije, slobode i prava pojedinca, dok se od starijih učenika u srednjoj školi očekuje da uočavaju i analiziraju prepreke u ostvarivanju demokratskih vrednosti. Komponente treće oblasti pod nazivom „Globalizacija i međuzavist“, su međunarodni odnosi i organizacije, a od učenika prvih razreda osnovne škole očekuje se da razume i tumači ove pojmove, dok bi stariji učenici trebalo da uvide i uporede pozitivne i negativne posledice globalizacije na pojedinca, lokalnu zajednicu i državu, sa posebnim osvrtom na BiH. U okviru ove oblasti učenici uče o Evropskoj uniji, globalnom građanstvu i održivom razvoju. O ljudskim pravima uči se u okviru druge oblasti, ali vrlo sažeto, sa fokusom na zakonodavni okvir i terminologiju (prava, pravednost...). Primetan je nedostatak konkretnih primera i situacija, nedostaju teme tolerancije, diskriminacije, konflikata, vršnjačkog nasilja itd. Gradivo deluje suvoparno i više podseća na gradiva ustava, istorije, sociologije itd. Za razliku od nastavnog programa u Srbiji, ZJNPP ne sadrži uputstva i primere nastavnicima što se tiče metoda rada i pristupa, iako bi bilo poželjno da se nastava ne izvodi klasičnim predavanjem, već da učenici budu što uključeniji, uz diskusije, rad u grupi itd. Okvirni kurikulum Civitasa, o kome je bilo reči, sadrži predloge za unapređenje nastave kao što su uključivanje učenika u projekte, korišćenje simulacija glasanja, suđenja, razvijanje novih udzbenika, priručnika itd. Nameće se zaključak da se vlast, nadležna ministarstva, i ostale relevantne institucije nisu dovoljno i ozbiljno bavile nastavom ovog predmeta, ali nastavnici imaju mogućnost da koriste priručnike, brošure i druge materijale koje postoje u BiH, i koji su rezultat rada

²⁷ „Civitas, Okvirni kurikulum i zajedničke jezgre“, <http://civitas.ba/civitas-okvirni-kurikulum-i-zajednicke-jezgre/>, (pristupljeno 8. juna 2018).

nevladinih organizacija, univerzitetskih profesora, drugih stručnjaka, Evropske unije i ostalih domaćih i stranih organizacija koje se bave unapređenjem obrazovanja. Pozitivno je to što je građansko vaspitanje u Bosni i Hercegovini obavezan predmet i što nije u konkurenciji sa drugim predmetima, kao što je slučaj veronauke i građanskog obrazovanja u Srbiji, ali neophodno je revidirati i unaprediti nastavni plan i program i obogatiti sadržaj.

2.4 Švedska - primer dobre prakse

Školski sistem u Švedskoj obuhvata predškolsko obrazovanje, obaveznu školu za učenike od 7-16 godina, višu srednju školu koja nije obavezna, za učenike od 16-20 godina i fakultetsko obrazovanje. Postoji više nacionalnih programa koji se primenjuju u obaveznim i srednjim školama, i oni su različiti u zavisnosti od pokrajine u kojoj se škola nalazi. Vrlo pozitivna činjenica je ta da velika većina učenika nastavi sa školovanjem u okviru viših srednjih škola, iako nisu obavezne. Građansko obrazovanje je sastavni deo nastavnog programa u obaveznim i višim srednjim školama.²⁸

Nastavni programi za ova dva školska nivoa su posebni i različiti, ali sadrže neke zajedničke karakteristike i vrednosti, kao što su nepovredivost ljudskog života, individualna sloboda i privatnost, jednakost za sve ljude, rodna ravnopravnost, tolerancija i solidarnost sa slabijim i ranjivim grupama. Oba kurikuluma fokusirana su, izmeđuostalog, na razumevanje i saosećanje za druge ljude i ističe se da škola treba da promoviše te vrednosti kako niko ne bi bio izložen diskriminaciji na osnovu pola, etničke pripadnosti, religije, seksualne orijentacije ili transrodnog identiteta.²⁹ Već na osnovu ovih navedenih vrednosti i principa, primećuje se nivo savremenosti i progresivnosti švedskih kurikuluma. Program za obaveznu školu navodi da su kreativne aktivnosti i igre važni segmenti aktivnog učenja i da bi škola trebalo da stimuliše kreativnost, radoznalost i samopouzdanje učenika. Oba kurikuluma navode četiri glavne perspektive koje bi trebalo da budu implementirane u sve vrste obrazovanja, a to su istorijska, ekološka, međunarodna i etička kako bi učenici postali odgovorni, obrazovani i moralni građani.

Što se tiče tema kurikuluma za obaveznu školu, kao cilj se navodi da se kod učenika razvije stav o društvenim pitanjima i strukturama, u kojima su socijalni, ekonomski, ekološki, pravni, medijski i politički aspekti fundamentalni. Učenici treba da steknu znanja o ljudskim pravima i demokratskim procesima, da se podstiču da o tim pitanjima razmišljaju i da ih povezuju. Program za učenike od 14-16 godine podeljen je u 5 celina. Prva oblast pod nazivom „Pojedinač i zajednica“, bavi se temom identiteta, a u okviru nje i seksualnom orijentacijom, zatim temama švedske populacije, švedskog sistema socijalne zaštite i načinom njegovog funkcionisanja, temom nezaposlenosti, penzija itd. Na kraju ove oblasti razmatra se tema imigracije u Švedsku i društvene integracije i segregacije. Druga oblast bavi se informisanošću i komunikacijama, u okviru nje učenici se upoznaju sa ulogom i uticajem medija i rizicima i mogućnostima pri korišćenju interneta i elektronskih medija. Treća celina, pod nazivom „Prava i pravosudni sistem“, bavi se ljudskim i dečijim pravima, analizira se Konvencija o dečijim pravima,

²⁸ Dr Lisbeth Lindstrom, *Citizenship Education from a Swedish Perspective*, Luleo 2013, p.22

²⁹ Ibid, p. 29.

razmatra se tema diskriminacije i šta se time konkretno podrazumeva prema švedskim zakonima. Učenici se u okviru ove celine upoznaju i sa pravima nacionalnih manjina i načinima ugrožavanja ljudskih prava u različitim delovima sveta. Na kraju se razmatra zakonodavni sistem zemlje, kriminal, nasilje i pozicija žrtava. Četvrta celina „Društveni resursi i njihova distribucija“ , bavi se uzrocima ekonomskih promena i kako to utiče na pojedince i grupe. Teme u ovom delu su razlike u finansijskim prihodima ljudi, moć i uticaj u vezi sa polom, etničkom pripadnošću i socijalno-ekonomskim statusom. Poslednja celina, pod nazivom „Donošenje odluka i političke ideje“, bavi se političkim ideologijama i razlikama između političkih partija, pozicijom Švedske u EU, ustavom, različitim formama vlasti u svetu, trenutnim socijalnim problemima, pretnjama i konfliktima u Švedskoj i mogućnostima pojedinaca i grupa da utiču na razvoj društva i procese donošenja odluka.³⁰ Teme kurikuluma građanskog obrazovanja za srednje škole slične su temama koje se obrađuju u obaveznim školama, s tim što se dublje obrađuju i od učenika se očekuje da može da istražuje, analizira, povezuje i interpretira različite izvore. Trebalo bi da mogu da diskutuju o potencijalnim dešavanjima vezano za međunarodne odnose, da budu dobro informisani, pozivajući se na relevantne izvore, da imaju argumentovana mišljenja o aktuelnim međunarodnim konfliktima i problemima itd.

Na osnovu kratkog pregleda švedskih kurikuluma može se zaključiti da postoji veliki naglasak na sposobnostima i veštinama koje učenici treba da steknu u cilju aktivnog učešća u savremenom demokratskom društvu. Teme koje se obrađuju su u skladu sa uzrastom učenika, zanimljive su i povezuju se aktuelnim društvenim pojavama u Švedskoj i svetu. Građansko obrazovanje u Švedskoj prevazišlo je školske okvire stvarajući osećaj odgovornosti, tolerancije i solidarnosti kod mladih ljudi. Prema istraživanju Univerziteta u Amsterdamu, iz 2013. godine, o građanskom obrazovanju u Engleskoj, Holandiji i Švedskoj, najbolje rezultate ostvarila je Švedska, sa visokim ocenama stepena znanja koje poseduju učenici, demokratskih vrednosti, poverenja u institucije, poštovanja jednakosti i participacije u školi.³¹ U Evropi, građansko obrazovanje u Švedskoj predstavlja dobar primer zemljama koje žele da unaprede nastavu i rezultate ovog predmeta.

3. Građansko vaspitanje i ljudska prava

Tema ljudskih prava u obrazovanju postala je aktuelna u svetu devedesetih godina. U Beču je 1993. godine održana svetska konferencija o ljudskim pravima u okviru koje je naglašena važnost i neophodnost promovisanja i poštovanja ljudskih prava kroz obrazovanje i istaknuta je obaveza država da osiguraju zastupljenost ljudskih prava na svim nivoima obrazovanja. U skladu sa tim, Generalna skupština UN-a 1994. godine proglašava deceniju obrazovanja za ljudska prava, za period od 1995. do 2004. godine i u skladu sa tim izrađuje Akcioni plan. Prema tom planu, svaka država dužna je da razvije nacionalni plan za obrazovanje za ljudska prava i da obezbedi njegovu implementaciju u nastavne

³⁰ Swedish National Agency for Education, *Curriculum for the compulsory school, preschool class and the leisure-time centre 2001*, Stockholm 2011, pp.189-203.

³¹ Mr R.J.M. (Remmert) Daas MSc, *Citizenship education policy in the Netherlands, England and Sweden*, Amsterdam 2013.

programe svih nivoa obrazovanja. Nakon toga, mnoge države počele su sa izradom planova i strategija za uključivanje ljudskih prava u obrazovanje, uglavnom uvodeći tu tematiku u različite nastavne predmete. Kao odgovor na ove promene, Savet Evrope lansirao je projekat „Obrazovanje za demokratsko građanstvo“, sa ciljem istraživanja koncepta i metoda građanskog obrazovanja.³²

Sledeći važan korak predstavljalo je usvajanje povelje Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava 2010. godine. Prema povelji, obrazovanje za demokratsko građanstvo treba da podstiče učenike da aktivno učestvuju u građanskom životu i da ih osposobi da poštuju i brane demokratska prava. Obrazovanje za ljudska prava ima za cilj osposobljavanje učenika za doprinos izgradnji, zaštiti i unapređivanju ljudskih prava i osnovnih sloboda. Države su dužne da svima omoguće jednak pristup obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava time što će biti inkorporirano na svim nivoima školstva. Države moraju nastavnicima da obezbede obuke i treninge iz ovih oblasti, kako bi stekli neophodne kompetencije za izvođenje nastave ovih predmeta. Od država se očekuje da sarađuju sa nevladinim organizacijama, pruže im podršku i iskoriste njihovu stručnost u ovim oblastima. Neophodno je da država razvije kriterijume ocenjivanja efikasnosti nastavnog programa.³³ Zahvaljujući ovim ciljevima i reformama obrazovanja na međunarodnom nivou, definisana je norma da savremeni programi građanskog obrazovanja imaju jaku bazu vrednosti ljudskih prava i bave se pitanjima koja se odnose na raličitost i prava manjina u društvu.

Uprkos tome što je u Srbiji uvedeno GV, kao izborni predmet, u osnovnim i srednjim školama, država nije preduzela ozbiljnije korake ka dostizanju međunarodnih standarda, pa tako u Strategiji razvoja obrazovanja, iz 2012. godine, nažalost nema pomena o građanskom obrazovanju i obrazovanju za ljudska prava. Napredak je učinjen 2017. godine, usvajanjem Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja u Srbiji, u kome se kao jedan od ciljeva obrazovanja navodi poštovanje ljudskih prava, prava deteta i građanskih sloboda. Ostaje, međutim, problematika vezana za izborni status predmeta.³⁴

U nastavnom programu GV za srednje škole u Srbiji, o ljudskim pravima najviše se uči u okviru druge godine. Međutim, gradivo je suvoparno i nezanimljivo za učenike, a mnoge važne teme poput diskriminacije i nasilja nisu dovoljno obrađene. Bilo bi korisno da program sadrži konkretne primere situacija kršenja ljudskih prava, koje bi trebalo da budu što realnije, kako bi učenici mogli da se povežu sa temom. U okviru gradiva ne spominju se prava i položaj žena, prava radnika i pravo na štrajk, građanski otpor itd, iako su ove teme zastupljene u kurikulumima građanskog obrazovanja u mnogim evropskim zemljama. Takođe, ne spominju se prava manjina i LGBT populacije, iako su pripadnici ovih grupa neretko izloženi diskriminaciji društva i bilo bi dobro da se mladi upoznaju i sa tim problemima. Zaključak je da bi nastavni program trebalo revidirati u celini i osavremeniti ga aktuelnim društvenim temama.

³² Alan Smith, Suasn Fountain, and Hugh McLean, *Civic Education in Primary and Secondary Schools in the Republic of Serbia*, op.cit., pp. 14-16.

³³ Povelja Saveta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanju za ljudska prava, 2010.

³⁴ Dragan Popović, *Ljudska prava u kurikulumu građanskog vaspitanja: okvir, praksa i efekti*, op.cit., str.5.

3.1 Uticaj građanskog vaspitanja na ponašanje i stavove učenika

S obzirom na to da je predmet građanskog vaspitanja relativno mlad i predstavlja novinu u odnosu na standardne predmete u tradicionalnim školskim sistemima, kako svojim sadržajem tako i aktivnim i kreativnim nastavnim metodama, koje se najčešće vezuju za ovaj predmet, javila se potreba za utvrđivanjem rezultata i uticaja nastave građanskog vaspitanja na učeničke stavove, razmišljanja i ponašanja. U skladu sa tim, tokom godina, sprovedena su različita istraživanja i evaluacije u Srbiji i drugim zemljama u kojima je uvedeno građansko vaspitanje. Rezultati, u zavisnosti od kvaliteta nastavnog programa, sadržaja i statusa predmeta, razlikuju se od zemlje do zemlje, s tim što bolje ocene uglavnom preovlađuju u zapadnim zemljama Evrope i Skandinaviji.

Što se tiče Srbije, prema evaluaciji koju su sproveli UNICEF i UNESCO 2002. godine, u okviru koje su ispitivani učenici koji pohađaju nastavu građanskog vaspitanja i učenici koji je ne pohađaju, zaključeno je da učenici koji idu na građansko vaspitanje ispoljavaju veću zainteresovanost za građanske vrednosti od onih učenika koji ovaj predmet ne pohađaju. Takođe se došlo do zaključka da su učenici koji pohađaju nastavu građanskog vaspitanja više zainteresovaniji za društvenu participaciju. Na osnovu ovih rezultata se jasno može videti pozitivan uticaj koji nastava građanskog vaspitanja ima na učenike. Prema zaključcima evaluacije, većina ispitanih roditelja, nastavnika i učenika primetila je pozitivne promene, koje su rezultat pohađanja građanskog vaspitanja, kao što su povećana tolerancija i otvorenija komunikacija. Ovo navodi na zaključak da nastavni program ispunjava neke od svojih ciljeva, kao što su razvijanje sposobnosti i veština potrebnih za život u demokratskom društvu. U evaluaciji se navodi da postoji veliko slaganje sa vrednostima građanskog vaspitanja kod učenika koji ga pohađaju, ali da nije utvrđeno da li je to rezultat nastave građanskog vaspitanja ili su učenici, koji su izabrali taj predmet, prepoznavali ove vrednosti i ranije. Prema rezultatima ove evaluacije, 60% učenika koji pohađaju nastavu građanskog vaspitanja kažu da ih učenici koji ne pohađaju nastavu ispituju o tome šta rade na času i pokazuju zainteresovanost. Rezultati ove ankete su vrlo pozitivni, jer pokazuju da nastava građanskog vaspitanja ima uticaja na učenike koji ovaj predmet nisu odabrali i da su postali zainteresovaniji, što potencijalno može da znači da će promeniti odluku u narednoj godini i izabrati građansko vaspitanje. Pozitivan je i rezultat ankete o odnosim između nastavnika i učenika, u kojoj se 95% ispitanih učenika izjasnilo da su odnosi na nastavnikom dobri ili vrlo dobri, dok je 97% nastavnika izrazilo zadovoljstvo odnosom sa učenicima. U okviru ove evaluacije ispitivani su i roditelji učenika i prema jednom od anketnih rezultata 65% učenika i 86% roditelja izjavilo je da diskutuju o nastavi građanskog vaspitanja sa svojim roditeljima odnosno decom. Takođe, utvrđeno je da učenici koji pohađaju nastavu građanskog vaspitanja pokazuju veću podršku i slaganje sa tvrdnjama koje izražavaju građanske vrednosti kao što su „važno je prihvatiti razlike“, „važno je razvijati kritičko mišljenje“, „važno je verovati u vladavinu prava“ itd.³⁵ Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je nastava građanskog vaspitanja imala pozitivne efekte na zainteresovanost učenika, i onih koji ne pohađaju nastavu, za teme koje se uče u okviru predmeta.

³⁵ Alan Smith, *Suasn Fountain, and Hugh McLean, Civic Education in Primary and Secondary Schools in the Republic of Serbia*, op.cit., pp. 87-89.

Prema ispitivanju, koje je u svom radu sprovedla Ivana Dimitrijević, u okviru Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 2013. godine, većina ispitanih učenika srednjih škola, nije znala da navede neki dokument kojim su zaštićena ljudska prava. Ovaj rezultat u skladu je sa mišljenjem nastavnika, ispitivanih u okviru evaluacije Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja koja je bila analizirana ranije, da su učenici generalno pokazali nezainteresovanost za izučavanje tih dokumenata i da im to nije zanimljivo. Na pitanje u okviru kog predmeta su stekli najviše znanja o demokratiji i ljudskim pravima, velika većina je odgovorila da je to građansko vaspitanje, a manji deo se opredelio za ustav, sociologiju ili psihologiju. Na pitanje u kojoj meri se promovise demokratska atmosfera i poštovanje ljudskih prava u školi, većina je odgovorila da smatra da se ne promovise dovoljno ili da se ne promovise uopšte. Na pitanje šta misle o pružanju informacija o demokratiji i ljudskim pravima putem medija, većina ispitanih učenika se složila da teme nisu zastupljene dovoljno.³⁶ Na osnovu ovih rezultata vidi se da učenici imaju izgrađene stavove i mišljenja vezano za stanje i promovisanje demokratske atmosfere i ljudskih prava, kao i da su razvili kritičko mišljenje u odnosu na ulogu medija, što predstavlja vrlo pozitivne rezultate.

Prema evaluaciji Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 45% ispitanih učenika izrazilo je zadovoljstvo zbog pohađanja nastave građanskog vaspitanja, a na pitanje da li će sledeće školske godine ponovo izabrati ovaj predmet 82% učenika je odgovorilo potvrdno. Učenici smatraju da imaju koristi od nastave građanskog vaspitanja, u okviru koje stiču značajne veštine i znanja koja su potrebna u realnim životnim situacijama i koje će moći da primene.³⁷ Dakle, učenici vide značaj i korist nastave i smatraju da će određene stvari koje su naučili moći da primene u praksi, što je više nego jasan pokazatelj pozitivnog uticaja građanskog vaspitanja.

Da su učenici generalno zadovoljni onim što uče u okviru nastave građanskog vaspitanja, pokazuju rezultati evaluativne studije autorki i autora Tamare Džamonje Ignjatović (profesorka Fakulteta političkih nauka u Beogradu), Radmile Radić Dudić (Građanske inicijative) i Aleksandra Baucala (docent na Filozofskom fakultetu u Beogradu) iz 2009. godine. Na osnovu rezultata njihovog istraživanja većina ispitanih učenika smatra da su stekli znanja i veštine za bolje razumevanje sebe, svoje uloge u društvu i za bolju saradnju sa drugima. Što se tiče pitanja spremnosti na aktivnu participaciju, 80% učenika reklo je da učestvuje u donošenju važnih porodičnih odluka. Deo učenika, njih 40% izjasnilo se da ponekad ili redovno prigovaraju nastavnicima zbog nepravednih odluka. Što se tiče uključenosti učenika u život i aktivnosti lokalnih zajednica, rezultati pokazuju nizak stepen participacije učenika i samo 10% ispitanih je izjavilo da su povremeno volontirali. U vezi sa temom političke kulture i razumevanja demokratskog društva, iako većina učenika prepoznaje i shvata važnost ovih tema, zaključci istraživanja su da nastava građanskog vaspitanja mora više da doprinese u cilju boljeg učeničkog razumevanja suštine demokratskog društva i načina njenog funkcionisanja. U okviru ove studije istraženo je i pitanje odnosa i stavova učenika prema drugim narodima i rezultati su vrlo nezadovoljavajući. Više od pola ispitanih učenika izjavilo je da ne bi voleli da za komšiju imaju Albanca ili Jehovinog svedoka, a 40-45% ispitanih

³⁶ Ivana Dimitrijević, *Vaspitanje i obrazovanje za ljudska prava i demokratiju*, master teza, Univerzitet u Novom Sadu Filozofski fakultet, 2016.

³⁷ Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, *Građansko vaspitanje kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi- Evaluacija programa i kometencija nastavnika*, op.cit., str. 99-100.

učenika ne bi želelo za komšiju Rome, Hrvate ili muslimane.³⁸ Iz ovoga može se zaključiti da je neophodno da se u nastavu građanskog vaspitanja doda još sadržaja vezanih za predrasude, toleranciju i solidarnost.

U Hrvatskoj je 2009/2010. godine sprovedeno istraživanje među srednjoškolicima, na osnovu koga je napisan i izdat zbornik 2011. godine, pod nazivom „Odgaja li škola dobre građane?”. Osnovni cilj istraživanja bilo je utvrđivanje znanja, stavova i vrednosti koji su učenici stekli u okviru nastavnih predmeta koji se bave temama građanskog obrazovanja, kao i nivoa političke pismenosti i znanja. Zbornik se sastoji iz više delova i tekstova koji pokrivaju ove teme, čiji su autori eminentni profesori Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Zbornik je napisan u okviru projekta „Politička pismenost mladih u Hrvatskoj”, koji je sprovela nevladina organizacija GONG u saradnji sa Fakultetom političkih znanosti u Zagrebu.

Prema rezultatima ovog istraživanja, većina učenika nije znala da odgovori na pitanja koja su se odnosila na razumevanje političkih pojmova. Učenici uglavnom nisu znali da prepoznaju značenje termina poput legitimiteta, opozicije itd. Najslabiji su bili rezultati odgovora na pitanje vezano za rad nevladinih organizacija, pa tako velika većina ispitanih učenika nije znala da kaže nešto o tome čime se one bave. Generalno, kada se radi o političkim temama, zaključak je znanje većine učenika na niskom nivou što ukazuje na slab efekat građanskog obrazovanja u vezi sa ovom temom.³⁹

Pomenuto istraživanje imalo je za cilj ispitivanje stavova srednjoškolaca u vezi sa političkom kulturom, odnosima između različitih društvenih grupa, spremnošću na aktivnu participaciju, rodnim ulogama, seksualnim manjinama, slobodom govora itd. Zabrinjavajuća činjenica je ta da se trećina ispitanih učenika složila sa tvrdnjom da bi trebalo ograničiti pojedinim grupama mogućnost da putem medija iznose svoje stavove o nekim važnim temama, dok petina učenika smatra da bi nekim društvenim grupama trebalo onemogućiti iznošenje stavova koji su u suprotnosti sa većinom. Treba ipak istaći da se većina učenika izjasnila protiv ograničavanja slobode govora i pluralizma, što predstavlja pozitivniji rezultat. Kada je reč o stavovima prema političkoj jednakosti, 40% učenika smatra kako bi etnički Hrvati trebalo da imaju veća prava od pripadnika drugih naroda. Ovi rezultati su prilično zabrinjavajući i ukazuju da je uticaj građanskog obrazovanja, kada je reč o toleranciji i solidarnosti, očigledno nedovoljan. Kada je reč o stavovima učenika prema rodnoj ravnopravnosti, rezultati su pozitivni. Više od polovine učenika odbacilo je tradicionalnu rodnu podelu uloga i izjasnilo se za punu ravnopravnost.⁴⁰

Rezultati istraživanja u celini ukazuju na to da školski programi u okviru kojih se izučavaju teme građanskog obrazovanja nisu naročito uspešni kada se radi o usvajanju načela demokratsko političke kulture i promovisanju stavova koji predstavljaju njene osnove. Takođe, većina učenika nije izrazila zainteresovanost za društveni angažman. Svi navedeni rezultati navode na to da bi građansko obrazovanje trebalo da bude obavezan predmet za sve razrede osnovnih i srednjih škola, da bi trebalo

³⁸ Tamara Džamonja Ignjatović, Aleksandar Baucal i Radmila Radić Dudić, *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji*, evaluativna studija, Beograd 2009.

³⁹ dr. Dragan Bagić i drugi, *Odgaja li škola dobre građane: studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*, Zagreb 2011, str. 24-27.

⁴⁰ Ibid, str. 51-60.

dopuniti sadržaj, posebno delove koji se odnose na toleranciju i ljudska i manjinska prava. Jedna od preporuka je i ta da bi škole trebalo da budu otvorenije za saradnju sa organizacijama civilnog društva, što bi sigurno imalo pozitivan uticaj na stavove učenika o istim. Takođe, trebalo bi unaprediti kompetencije nastavničkog kadra dodatnim usavršavanjem i obukama.

Konačan zaključak je da uticaj predmeta građanskog obrazovanja na učenike nije na zadovoljavajućem nivou i da bi nastavne programe i nastavničke kompetencije trebalo revidirati i unaprediti.

Trebalo bi spomenuti i Švedsku, koja je već navedena kao primer dobre prakse što se tiče nastave GV, i istraživanje o efektima građanskog obrazovanja, koje je sprovedeno u okviru master teze Remmerta Daasa sa Univerziteta u Amsterdamu. Prema rezultatima ovog istraživanja znanja učenika, njihov stepen demokratskih vrednosti, poverenje u institucije, ravnopravnost i nivo društvene participacije visoko su ocenjeni, što ukazuje na to da nastava GV ima primetan i značajan uticaj na učenike u Švedskoj, koja nesumnjivo predstavlja dobar model za ostale države.

4. Zaključak

Uprkos tome što je građansko vaspitanje uvedeno u škole u Srbiji 2001/2002. godine, nastavni plan i program nisu se menjali do danas. Urađeno je više istraživanja i evaluacija od strane relevantnih institucija i stručnjaka, od kojih su neke analizirane u ovom izveštaju, o kvalitetu programa i njegovog uticaja na učenike. Pored toga, 2013. godine sprovedena je evaluacija, koju je naručilo tadašnje Ministarstvo prosvete, čiji su rezultati ukazali na potrebe revidiranja i unapređivanja programa, ali do toga još nije došlo. Veliki broj akademskih studija i analiza o temi građanskog vaspitanja u Srbiji, došlo je do zaključka da je potrebno uvođenje građanskog vaspitanja kao obaveznog predmeta i prekidanje dosadašnje prakse u kojoj se učenici odlučuju između veronauke i građanskog vaspitanja. Neophodno je promeniti i način ocenjivanja, jer opisno ocenjivanje u velikoj meri utiče na učeničku percepciju o ozbiljnosti ovog predmeta. Ukoliko bi ocene bile bročane, kao u svim ostalim predmetima, verovatno bi to uticalo na povećanje uticaja nastave i učeničke motivacije. Takođe, trebalo bi povećati broj časova, jer jedan čas nedeljno nije dovoljan za dublje razumevanje gradiva. Prema rezultatima analiziranih evaluacija i istraživanja, stiče se zaključak da su učenici većinom zadovoljni nastavom građanskog vaspitanja, njenim sadržajem i stvarima koje su naučili. Primetna je i promena u njihovom načinu razmišljanja, njihovim stavovima, a ima pokazatelja da građansko vaspitanje utiče na pozitivne promene u njihovom ponašanju. Nažalost, iako građansko vaspitanje dobro utiče na učenike, koji pokazuju zainteresovanost za teme građanskog života, potencijal ovog predmeta se ne koristi i on se smatra manje važnim zbog njegovog izbornog statusa. Neophodno je da država i relevantne institucije reaguju na potrebe revidiranja i unapređivanja nastavnog programa, njegovog osavremenjivanja aktuelnim društvenim pojavama i temama, kako u Srbiji tako i u svetu. Međutim, sve to neće biti dovoljan napredak

ukoliko se ne obezbedi svim učenicima da pohađaju nastavu ovog predmeta. On mora biti obavezan, a teme građanskog života, demokratije i ljudskih prava moraju prožimati sve nivoe obrazovanja i biti inkorporirane u nastavu ostalih predmeta. Na taj način nastava građanskog vaspitanja dobiće veći smisao, a svim učenicima biće data mogućnost da izrastu u odgovorne i obrazovane građane, koji će biti spremni na aktivno učešće u društvenom životu i koji će poštovati različitost i ljudska prava, što i jeste suština nastave građanskog obrazovanja u celom svetu.

Jedna od glavnih stvari koja ostaje i dalje nejasna, što se tiče nastave GV i njenog uticaja na učenike, je utvrđivanje koliko je zapravo ono što uče u okviru GV uticalo na njihove stavove i ponašanje, odnosno u kolikoj meri je to posledica vaspitanja i učenja koje su prethodno stekli. Dobijanje odgovora na ovo pitanje će biti jedan od glavnih ciljeva tokom istraživanja na terenu kroz razgovor sa učenicima. Takođe, cilj istraživanja će biti, s obzirom na to da većina istraživanja i evaluacija o nastavi građanskog vaspitanja i njenim efektima nisu novijeg datuma, dobijanje informacija i saznanja o tome koliko su nastavnici i učenici zadovoljni planom i programom i činjenicom da se na tom planu ništa nije promenilo i unapredilo od uvođenja tog predmeta u škole. Uprkos tome što su glavne preporuke za unapređenje nastave GV već poznate, kroz ovo istraživanje pokušaćemo da utvrdimo da li postoji još nešto što bi trebalo menjati i poboljšati, pored aktuelnih zamerki. Važno će biti utvrditi da li se nastava odvija po planu i programu, da li nastavnici koriste interaktivne metode u radu sa učenicima ili se drže klasičnog predavačkog metoda, koji nije preporučljiv za GV. Naročito značajne biće nam povratne informacije učenika, odnosno koliko su oni zadovoljni nastavom, radom nastavnika i da li smatraju da su stekli predviđena znanja i veštine. Na osnovu dobijenih rezultata biće izrađene preporuke koje će biti upućene nadležnim institucijama, u nadi da neće ostati mrtvo slovo na papiru već da će biti uvažene, razmotrene i implementirane.